رویش روان شناسی، سال هفتم، شماره ۱۱، شماره پیاپی ۳۲، بهمن ماه ۱۳۹۷
Rooyesh-e-Ravanshenasi, 7(11), 2019

رابطه مسئولیت پذیری و سبک زندگی اسلامی

The relationship of responsibility and Islamic lifestyle

Navid Khakbazan
Master of General Psychology
Research Institute of Imam Khomeini, Ghom, Iran

Abstract

The purpose of this study was to investigate the relationship between the Islamic lifestyle and responsibility in Qom Seminary. The statistical population of the study was among 30 students in Qom, 30 subjects were selected by convenience sampling, and the Kaviani lifestyle and QI inventory questionnaire (CPI) was administered to them. This research was analyzed by a correlation method. The results of the research show that there is a positive and significant relationship between responsibility and the lifestyle of the students at the level of p <0.05.

Keyword: Islamic lifestyle, accountability, adherence, goal orientation and moderation in affairs

نوید خاکبازان
کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی
موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره)

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی رابطه سبک زندگی اسلامی با مسئولیت‌پذیری در طلاب حوزه علمیه قم انجام شد. جامعه آماری از میان طلاب ساکن قم، ۳۰ نفر به صورت نمونه‌گیری در دسترس انتخاب و پرسش‌نامه سبک زندگی اسلامی کاویانی و مقیاس مسئولیت‌پذیری پرسشنامه روان‌شناختی کالیفرنیا(CPI) بر روی آنان اجرا شد. این پژوهش با روش همبستگی مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بین مسئولیت‌پذیری و سبک زندگی اسلامی طلاب در سطح **p<۰/05** رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.

کلید واژه: سبک زندگی اسلامی، مسئولیت‌پذیری، خدامحوری، هدف محوری و اعتدال در امور.

مقدمه

اصطلاح سبک زندگی[1] در روانشناسی ابتدا توسط آلفرد آدلر[2] مطرح شد. آدلر در مورد سبک زندگی تعابیر فراوانی دارد که یکی از آن‌ها بدین صورت است: «سبک زندگی طرح و دریافتی

[1] Life Style
[2] Alfred Adler

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

اجمالی است از جهان، فرایند در حال گذار و راه است؛ راه یکتا و فردی زندگی و دستیابی به هدف؛ خلاقیتی است حاصل از کنار آمدن با محیط و محدودیت‌های آن»(دادستان، ۱۳۷٦، ص۳۰۸).

وی در نوشته‌های مختلف خود اصطلاحات شخصیت،[۱] فردیت[۲] و خویشتن را معادل با سبک زندگی به کار برد و ابراز کرد که سبک زندگی توسط فرد خلق می‌شود(شولتز، ترجمه یوسف کریمی و همکاران، ۱۳۹۰، ص۱٤۹).

سبک زندگی را نیز می‌توان به مجموعه‌ای از رفتارها تعبیر کرد که فرد آن‌ها را به‌کار می‌گیرد تا نه فقط نیازهای جاری او را برآورند بلکه روایت خاصی را که وی برای هویت شخصی خود برگزیده است در برابر دیگران مجسم سازد(رحمت آبادی و همکاران، ۱۳۸۵، ص۲۳٦).

برخی دیگر اصطلاح سبک زندگی را نظریه نسبتا شایعی دانسته‌اند که بیشتر اوقات برای اشاره به روش زندگی مردم به کار می‌رود و بازتاب دامنه کامل ارزشهای اجتماعی، طرز برخورد و فعالیت‌هاست و ترکیبی از الگوهای رفتاری و عادت فردی در سراسر زندگی است که در طی آن فرایندهای اجتماعی شدن بوجود آمده است(حلم سرشت و همکاران، ۱۳۷۷، ص٦۱).

در مورد اصطلاح سبک زندگی در متون دینی نامی از این واژه به کار نرفته است، اما با بررسی فراوان در لابلای ادبیات دینی می‌توان «سیره» را معادل سبک زندگی در نظر گرفت؛ چنانچه مطهری اینگونه سیره را تبیین می‌نماید:

«سیر یعنی حرکت، رفتن، راه رفتن؛ سیره یعنی نوع راه رفتن. سیره بر وزن فعلهٔ است و فعله در زبان عربی دلالت می کند بر نوع. مثلا جلسه یعنی سبک و نوع نشستن، و این نکته دقیقی است. سیر یعنی رفتن، رفتار، ولی سیره یعنی نوع و سبک رفتار»(مطهری، ۱۳٦۸، ص٤۷ و ٤۸).

مصباح یزدی در تبیین پسوند اسلامی سبک زندگی می‌گوید: «وقتی عبارت سبک زندگی اسلامی را به کار می‌بریم، دیگر معنای خالص روان‌شناسانه آن ملحوظ نیست. بحث خالص روان‌شناختی، جامعه‌شناختی و سیاسی، بحثی صرفاً علمی است که با دین ارتباطی ندارد. واژه «اسلامی» چنین القا می‌کند که در موصوف این تعبیر ـ سبک زندگی ـ عاملی ملحوظ است

[۱] Personality
[۲] Individuality

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

که بر اساس اسلام و غیر اسلام تفاوت می‌کند؛ اگر اسلامی باشد، به دلیل اسلامی بودنش شکلی خاص دارد و اگر غیراسلامی باشد، به خاطر غیر اسلامی بودنش شکل دیگری خواهد داشت. پس باید شاخص‌های معینی باشد که اسلامی را از غیراسلامی متمایز سازد. پس تنها بحث روان‌شناسانه نمی‌تواند متکفل بررسی سبک زندگی اسلامی باشد؛ برای این‌که مباحث توصیفی روان‌شناختی بحث‌هایی عام است و اسلام و غیر اسلام در آن تفاوت چندانی ایجاد نمی‌کنند، و اگر هم تأثیری داشته باشند، بالعرض است. بنابراین پسوند «اسلامی» نشان‌گر آن است که باید معنا و جهتی لحاظ شود که بتواند اسلامی یا غیراسلامی باشد(مصباح یزدی، محمد تقی، ۱۳۹۱/۸/۲۸). با این نگاه به سبک زندگی است که مجاز خواهیم بود رابطه سبک زندگی اسلامی و هر یک از مؤلفه‌های آن را با مسئولیت‌پذیری[1] بسنجیم. این پژوهش با این هدف انجام شده است.

احساس مسئولیت عبارت است از قابلیت پذیرش، پاسخ گویی و به عهده گرفتن کاری که از کسی درخواست می شود و فرد حق دارد آن را بپذیرد یا نپذیرد (طباطبایی، شهاب الدین و همکاران، ۱۳۹۱، ص۲۵). مسئولیت‌پذیری، از ویژگی های اصیل انسان است، که رشد و تکامل فرد و جامعه انسانی در گرو آن است. بدین‌صورت که انسان برای فرداهای پیش‌روی خود، رشد، پیشرفت و کمالی را ترسیم می‌کند و برای دست‌یابی به قله‌های آن کمال، مسئولیت‌هایی می‌پذیرد(مطهری، ۱۳۸۲، ص۱۳۷) و از این رو پیوسته پیامبر اعظم(ص) و اهل‌بیت گرامی‌اش راه هدایت بشر را در پذیرشِ مسئولیت و تکلیف نسبت به خدا (حر عاملی، ۱۴۰۹، ص۵۳) ، خود و دیگران(پاینده، ۱۳۸۲، ص۶۱۲)[2] می‌دانند.

جامعهٔ زنده و متحرک، نسبت به امور اجتماعیِ خود، حساس و نگران است و فرو رفتن در لاکِ بی‌تفاوتی‌ها(رضی، ۱۴۱۴ق، ص۷۰)[3] را مردابِ مرگ‌باری پیش روی خود

---

[1] responsibility

[2] . قال رسول الله(ص): «کلّکم راع و کلّکم مسئول عن رعیّته؛ پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: همه‌ی شما نسبت به یکدیگر وظیفه و مسئولیت دارید»

[3] سخن حضرت علی(ع) با چنین جامعه‌ای چنین است: قال علی(ع): «يَا أَشْبَاهَ الرِّجَالِ وَ لَا رِجَالَ حُلُومُ الْأَطْفَالِ وَ عُقُولُ رَبَّاتِ الْحِجَالِ لَوَدِدْتُ أَنِّی لَمْ أَرَكُمْ وَ لَمْ أَعْرِفْكُمْ مَعْرِفَةً وَ اللَّهِ جَرَّتْ نَدَماً وَ أَعْقَبَتْ سَدَماً قَاتَلَكُمُ اللَّهُ لَقَدْ مَلَأْتُمْ قَلْبِی قَيْحاً وَ شَحَنْتُمْ صَدْرِی غَيْظاً وَ جَرَّعْتُمُونِی نُغَبَ التَّهْمَامِ أَنْفَاساً وَ أَفْسَدْتُمْ عَلَیَّ رَأْیِی بِالْعِصْيَانِ وَ الْخِذْلَانِ؛ ای مرد نمایان نامرد! ای کودک صفتان بی خرد که عقل‌های شما به عروسان پرده نشین شباهت دارد! چقدر دوست داشتم که شما را هرگز نمی‌دیدم

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

می‌داند(کلینی، ۱٤۰۷ق، ص۱٦۵)[۱] و هرگز از مسئولیت‌پذیری در اجتماع گریزان نیست(موسوی خمینی، ۱۳۸٦، ب، ص۳۹۷). از این‌رو فرضیه پژوهش این است که بین سبک زندگی اسلامی و مسئولیت‌پذیری رابطه مثبت وجود دارد.

ضرورت سبک زندگی اسلامی

مطهری با اشاره به غفلت اکثریت مردم از سبک زندگی مطلوب اسلامی می‌نویسد: «خیلی از مردم در تفکرشان اصلا سبک و منطق ندارند، در رفتار هم اکثریت قریب به اتفاق مردم سبک ندارند. به ما اگر بگویند سبکت را در رفتار بگو، سیره خودت را بیان کن، روشت را بیان کن، تو در حل مشکلات زندگی چه روشی داری؟ پاسخی نداریم. هر کسی برای خودش در زندگی هدف دارد، هدفش هر چه می‌خواهد باشد، یکی هدفش عالی است، یکی هدفش پست است، یکی هدفش خداست، یکی هدفش دنیاست. بالاخره انسان‌ها هدف دارند. بعضی افراد برای هدف خودشان اصلا سبک ندارند، روش انتخاب نکرده‌اند، روش سرشان نمی‌شود، ولی قلیلی از مردم اینجورند و الا اکثریت مردم دون سبکند، دون روشند، به اصطلاح هرج و مرج بر اعمالشان حکمفرماست»(مطهری، ۱۳٦۸، ص٤۷ و ٤۸).

همچنین در راستای حفظ تمدن نوین اسلامی، پیشرفت در دو بُعد ضروری به نظر می‌رسد؛ بُعد ابزاری و بُعد محتوایی که بعد نرم افزاری و محتوایی نقش پررنگ‌تری را ایفا می‌نماید. از این رو مقام معظم رهبری حفظ تمدن را در پرتوی سبک زندگی اسلامی بر شمرده و می‌افزایند: «در بعد ارائه الگوی زندگی اسلامی توجه به این نکته لازم است که باید معیارها و شاخصه‌های دینی در طراحی ساختارهای حکومتی و مدیریت جامعه ملاک قرارگیرند، چرا که اگر بخواهیم براساس الگوهای رایج حرکت کنیم نظام از هویت اسلامی خود تهی شده و نتیجه‌ای جز انحلال آن در پی نخواهد داشت. اگر ما این اشتباه را می‌کردیم و بکنیم که در مسئله حکومت و مدیریت جامعه، ملاک و معیار اسلامی را فراموش بکنیم و به سمت همان

و هرگز نمی‌شناختم! شناسایی شما ـ سوگند به خدا ـ که جز پشیمانی حاصلی نداشت، و اندوهی غم بار سر انجام آن شد. خدا شما را بکشد که دل من از دست شما پر خون، و سینه‌ام از خشم شما مالامال است! کاسه‌های غم و اندوه را، جرعه جرعه به من نوشاندید، و با نافرمانی و ذلّت پذیری، رأی و تدبیر مرا تباه کردید»

[۱] . قالَ الصادق(ع): «مَنْ لَمْ یَهْتَمَّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِینَ فَلَیْسَ بِمُسْلِم؛ هر کس در پیشبرد کار مسلمانان اهتمام نورزد، در شمار مسلمانان نیست»

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

فرم‌های رایج دنیا برویم، معنای جامعهٔاسلامی از بین خواهد رفت. این نقطه‌ها تعیین کننده است»(حدیث ولایت، ۱۳۷۵، ص۲٦).

اصول سبک زندگی اسلامی

اصل خدامحوری

یکی از عام‌ترین اصول در سبک زندگی اسلامی اصل خدامحوری است. این اصل جوهره‌ی اساسی رفتار یک فرد دین‌دار را تشکیل می‌دهد و مهمترین اصل، ایجاد تمایز سبک زندگی اسلامی از دیگر رویکردهای سبک زندگی به شمار می‌آید. به طور مشخص مفهوم خدامحوری عبارت است از:

«انجام و یا قصد انجام کلیه اعمال و رفتار انسان براساس ملاک و معیارهایی که خداوند برای آنها تعیین کرده است، به منظور کسب رضایت الهی» (مشایخی، ۱۳۸۱، ص۵۵).

اما در سبک زندگی غربی مهمترین اصل، اومانیسم یا انسان محوری است. در سبک زندگی اسلامی، خدا محور تمام کارهاست و انسان بر مدار خداوند می‌چرخد؛ اما در نگاه غربی به سبک زندگی، انسان، محور تمام کارهاست(صانع پور، ۱۳۷۸، ص۱۹ و۲۰-۲۲ با کمی تصرف). ریشهٔ این اختلاف به ظهور عصر مدرنیته باز می‌گردد که غرب به علت خرافه‌گراییِ کلیسا، کلام راستین ادیان را نیز رها کردند و انسانِ خلیفهٔ خداوند را به یک‌باره به حیوانی پیشرفته همچون حیوانات دیگر تنزل دادند و اصل اولیِ آنها به‌جای خدا محوری، انسان محوری وکسب منفعت بیشتر گردید. به عنوان مثال از منظر نظریه پردازانِ غربی، مدیریت، یعنی سود اقتصادی بیشتر، افزایش تولید و انباشتن سرمایه(اقتداری، ۱۳۵۵، ص۱۳). در این دیدگاه، هرگز از روز واپسین، تکالیف الهی و رفتار وظیفه‌گرا سخنی مطرح نمی‌شود.

اگر بخواهیم به پاره‌ای از نتایج و آثار این دیدگاه در مکاتب انسانی‌غرب و مکتب اسلامی بپردازیم، به نکات زیر می‌توان اشاره نمود:

۱. در غرب چون انسان دارای حق است لذا محیط زیست و لایه اوزون برایش مهم نیست و جمادات عالم، کوه‌ها، دریاها و کرات آسمانها باید تحت سیطره کامل انسان باشد و انسان مجاز است به دلخواه خود هرگونه تصرفی در آنها نماید (نبویان، ۱۳۸۱، ص۳۱). اما در اسلام خدا محور است و مسلمان به خودش اجازه نمی‌دهد چنین کاری کند.

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

۲. در حوزه اقتصاد اسلامی، ربا به هر نحو مذموم و مورد نکوهش است(بقره، ۲۷۵) اما در مکاتب انسانی چنین نیست(فراهانی فرد، ۱۳۷۸، ص۱۱٦).

۳. گیاهان نیز باید نظمی برخاسته از معرفت بشر و امیال او بیابند، بویژه حیوانات نیز، صرفا ابزاری دست انسان هستند، و در حقیقت کل عالم، موش آزمایشگاهی انسان و ابزاری برای او جهت وصول به خواسته‌هایش می‌باشند و چون انسان مالک جهان و آنچه در آن است می‌باشد، اجازه دارد در هر یک از موجودات به هر صورتی که می‌خواهد تصرف نماید (نبویان، ۱۳۸۱، ص۳۱).

هدف قوانین اقتصادی از نظر اصول غربی افزایش تولید و سود و در این باره هیچ قید و بندی از ناحیه قانون در میان نیست و به طور کلی هر نوع فعالیتشان برای جلب منفعت است و لذا تمام ارزش‌ها را فدای سود می‌کنند(سبحانی، ۱۳۷۰، ص٥٦٦) ولی در نظام اسلامی اصل اشتغال به کارهای مورد نیاز جامعه وقتی ارزش دارد که موجب رفاه و سعادت عمومی باشد و رعایت درستی و انصاف و چهارچوب اصول اخلاقی انجام گیرد. لذا اسلام با روح سود پرستی و کسب منفعت شخصی که از لوازم فرد گرایی مخالفت آشتی ناپذیری دارد (موسوی خمینی، ۱۳۸٦، الف، ص۳۰٦).

هدف محوری

از آن‌جا که هدفدار بودن، در زندگی، نقشی محوری برعهده دارد و راهبری کلیهٔ تلاش‌های فردی و اجتماعی را بر عهده خواهد داشت، بایستی دارای ویژگی‌هایی باشد که بتواند سبک زندگی اسلامی را به بهترین شکل محقق کند. برخی از این ویژگی‌ها که در سخنان امام علی(ع) مورد توجه قرار گرفته، عبارتند از:

الف) هدف، آرمانی و کلان باشد

نگاه کلان به آرمان و چشم‌انداز، انگیزه افراد برای تلاش و کوشش بیش‌تر را افزایش می‌دهد(تمیمی آمدی، ۱٤۱۰ق، ص۷٤۰) [۱] (لیثی واسطی، ۱۳۷٦، ص۱۷۷)[۲](آقا جمال

[۱] . قال علی(ع): «هموم الرجل علی قدر همته ؛ امام علی(ع) می‌فرمایند: تلاش و کوشش آدمی به اندازه هدف اوست».

[۲] قال علی (ع): « إِنَّمَا سَرَاةُ النَّاسِ أُولُوا الْأَحْلَامِ الرَّغِيبَةِ وَ الْهِمَمِ الشَّرِيفَةِ وَ ذَوُو النُّبْلِ.؛ امام علی(ع) فرمودند: همانا بزرگان مردم، صاحبان عقل‌های ژرف نگر و گسترده، و دارندگان اهداف و همت‌های شریف هستند».

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

خوانساری، ۱۳٦٦، ص٤٤٧)[۱].

ب) هدف، بر اساس واقعیات خارجی باشد

دست یافتنی بودن هدف و واقع بینی نسبت به آن، یکی از ویژگی‌های مهم اهداف است. اهدافی که برای سبک زندگی انتخاب می‌شوند، باید به گونه‌ای باشند که با امکانات و توانایی‌های اعضاء تناسب داشته، و امکان دستیابی به آن‌ها وجود داشته‌باشد، زیرا اهدافی که در تعیین آن‌ها، امکانات و توانایی‌ها، مورد توجه جدی قرار نگیرد، نه تنها کمکی به شکل گیری سبک زندگی اسلامی نمی‌کنند، بلکه می‌توانند مانعی بزرگ در این راه باشد و تاثیرات منفی بر عملکرد بگذارد(ابن بابویه، ۱۳٦۲، ص٤۳۷)[۲].

اعتدال در امور

بررسی همه جانبه آموزه‌های الهی در دین مبین اسلام به خوبی نشانگر این حقیقت است که اسلام، نظام عالم را که نظام اَحسن است به عنوان نظامی اعتدالی معرفی می‌نماید و انسان را در تمامی ابعاد و عرصه های زندگی، از جمله در اصول اعتقادی(مجلسی، ۱٤۰٤ق، ص۲۱۳)[۳]، عبادات (اربلی،۱۳۸۱ق، ص۵۳۱)[٤]، کردار(سید رضی، ۱٤۱٤ق، ص٤۲٦)[۵]، گفتار(لقمان، ۱۹)[٦]، برنامه‌های اجتماعی(ابن أبی جمهور، ۱٤۰۵ق، ص۵۹)[۷] و در توجّه به دنیا به اعتدال، دعوت می‌کند و او را از افراط و تفریط باز می‌دارد و بر این اساس می‌توان گفت که اسلام، مکتب اعتدال است. از این‌رو اعتدال محوری یکی از اصول اساسی سبک زندگی اسلامی، به شمار می‌آید. خداوند این اصل را سبب تفاوت مسلمانان با دیگران و مایهٔ برتری آن‌ها می‌داند: «وَکَذٰلِکَ جَعَلْناکُمْ اُمَّةً وسطاً لِتَکُونُوا شُهَداء عَلَی النَّاسِ وَ یَکُون الرسولعَلَیْکُمْ شَهیداً»(بقره، ۱٤۳).

---

[۱] قال علی (ع): «ینبغی اءن یکون التفاخر بعلی الهمم؛ امام علی(ع) فرمودند: سزاوار است که تفاخر، در عالی بودن اهداف باشد»

[۲] . قال علی(ع): «عشرهٔ یفتنون اءنفسهم... و الذی یطلب ما لا یدرک؛ امام علی(ع) فرمودند: ده گروه خود را به رنج و بلا گرفتار می‌سازند؛ ... و کسی در پی چیزی است که دست نیافتنی باشد».

[۳]– قال الصادق (ع): «لَا جَبْرَ وَ لَا تَفْوِیضَ وَ لَکِنْ مَنْزِلَةٌ بَیْنَ الْمَنْزِلَتَیْن»

[٤]– قال علی(ع): «وَ اْقتَصِدْ فی عِبادَتِکَ وَ عَلَیْکَ فیه بِالْأَمْرِ الدّائِمِ اَلَّذی تُطیقُه»

[۵]– قال علی(ع): «وَلْیَکُنْ اَحَبُّ الْأُمُورِ اِلَیْکَ اَوْسَطَها فِی الْحَقِّ وَ اَعَمَّها فِی الْعَدْلِ»

[٦]–«وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِکَ اِنَّ اَنْکَرَ الْأَصْواتِ لَصَوْتُ الْحَمیرِ»

[۷]–قال رسول الله(ص): «اَلْیَمینُ وَالشِّمالُ مَضَلَّةٌ وَ الطَّریقُ الْوُسْطی هِیَ الْجادَّةُ»

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

سیره علمی و عملی ائمه(علیهم السلام) نیز از تک بُعدی بودن و پرداختن بیش از حدّ به بخشی از جوانب یا کم توجهی به آن شدیداً نهی شده است(مفید،۱٤۱۳ق، ص۲۲۲)[۱].

مفهوم و انواع مسئولیت‌پذیری

کلمه مسئولیت از ماده «سأل» گرفته شده(انیس، ۱۳۹۲ق، ص۲۳۵) و مصدر جعلی(دهخدا، ۱۳۳۷، ص٤٤۸) به معنای پاسخگو بودن در برابر چیزی یا در معرض بازخواست بودن آمده است که با وظیفه تلازم دارد(مصباح، ۱۳۸۱، ص۱۸۵). مسئولیت در اصطلاح نزدیک به همان معنای لغوی به کار می‌رود و عبارت است از: وظایف دینی، اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی که بر عهده فرد گذاشته می‌شود و او باید بدان عمل کند و ممکن است که آن وظایف در محیط‌های گوناگون شکل بگیرد(احسانی، ۱۳۸۸، ص۱۲). از این‌رو زمانی‌که شخصی مسئول نامیده می‌شود، در واقع او را پاسخگوی نگرش‌ها، واکنش‌ها و اعمالش می‌شمارید(خواص، ۱۳۸۵، ص۱۱۰).

در یک دسته‌بندی کلی می‌توان مسئولیت‌پذیری را به انواع زیر تقسیم کرد:

۱. **مسئولیت‌پذیری در برابر خود.** در این منظر هر فردی لازم است تا نسبت به سلامت روح و جسم خویش ارزش قائل شده و نسبت به آن مسئول باشد. از این‌رو مسئله اساسی در این نوع مسئولیت‌پذیری بر محور سلامت و منفعت فردی استوار است(طالبی، ۱۳۹۱، ص۲۱۰).

۲. **مسئولیت‌پذیری در برابر دیگران.** انسان به عنوان موجودی اجتماعی در زندگی جمعی خویش مسئولیت‌های مهمی در برابر خانواده، همسایگان، دوستان و جامعه، داشته و بایسته است برای حقوق دیگران احترام قائل شود.(احسانی، ۱۳۸۸، ص۱۲۰-۱۳۲)

۳. **مسئولیت‌پذیری در برابر طبیعت.** محیط زیست و عناصر تشکیل‌دهنده آن همگی متعلق به همه انسان‌ها هستند و از این‌رو احساس مسئولیت و تعهد نسبت به سالم نگه داشتن آن‌ها برای همگان ضروری است.

٤. **مسئولیت‌پذیری در برابر خدا.** مهم‌ترین مسئولیت انسان در برابر پروردگار، شناخت اوست. اهتمام ورزی به ارزش‌های دینی، انجام دستورات دینی از دیگر مسئولیت‌ها در

[۱] قال علی(ع) «وَاقْتَصِدْ یا بُنَیَّ فی مَعیشَتِکَ»

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

برابر خداوند محسوب می‌شود(احسانی، ۱۳۸۸، ص۱۰۳–۱۱۸). از این‌رو از این نوع مسئولیت‌پذیری می‌توان با عنوان مسئولیت‌پذیری الهی نام برد(طالبی، ۱۳۹۱، ص۲۱۲)

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع همبستگی است. جامعه آماری این پژوهش شامل طلابی می‌باشد که در حوزه علمیه قم مشغول به تحصیل هستند. تعداد ۳۰ نفر، آزمودنی‌های پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهند که به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند.

ابزارهای پژوهش

پرسشنامه سبک زندگی اسلامی. پرسش‌نامه سبک زندگی اسلامی (ILST)، که در سال ۱۳۸۸ توسط کاویانی ساخته شده است، مقیاسی برای سنجش سبک زندگی فرد مسلمان است. در این پرسشنامه علاوه بر سنجش رفتار، حداقل‌هایی از شناخت و عاطفه نیز مورد سنجش قرار گرفته است. این آزمون دارای دو فرم بلند (۱۳۵ سؤالی) و کوتاه (۷۶سؤالی) می‌باشد(خطیب، مهدی، ۱۳۹۰، ص۷۸) که در این پژوهش، از فرم کوتاه آن، استفاده شده است.

میزان روایی همزمان سبک زندگی اسلامی با آزمون جهت گیری مذهبی آذربایجانی(۱۳۸۲) از طریق ضریب همبستگی نمره کل دو آزمون ۰/٦٤٤ به دست آمده و اعتبار فرم کوتاه آن به شیوه آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه فرم کوتاه ۰/۷۱ است (همان، ص ۷۹).

مقیاس مسئولیت‌پذیری پرسشنامه روان‌شناختی کالیفرنیا(CPI)[1]: برای سنجش مسئولیت‌پذیری، از خرده مقیاس سنجش مسئولیت‌پذیری گرفته شده از پرسشنامه روان‌شناختی کالیفرنیا(CPI) استفاده گردید. مقیاس مسئولیت‌پذیری پرسشنامه روان‌شناختی کالیفرنیا(CPI) دارای ٤۲ سوال می‌باشد که با هدف سنجش میزان مسئولیت‌پذیری افراد بهنجار ۱۲ سال به بالا تهیه شده است و آزمودنی‌ها به صورت موافقم و مخالفم به سوالهای آن پاسخ می‌دهند. پرسشنامه‌ی یاد شده برای سنجش خصایص شخصیتی پایدار میان‌فردی در یک جامعه بهنجار تدوین شده است. نخستین بار هاریسون گاف[2] در سال ۱۹٤۸ مقیاس‌های اولیه‌اش را منتشر

[1] California Psychological inventory
[2] Harisoon Gaf

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

نمود، اما نخستین چاپ در سال ۱۹۵۱ با ٦٤٨ سوال و ۱۵ مقیاس برای سنجش ۱۵ ویژگی شخصیتی انتشار یافت و سپس در سال ۱۹۵۷ مقیاس‌های آن به ۱۸ مورد افزایش یافت. تا این‌که دوباره در سال۱۹۸۷ مورد تجدید نظر قرار گرفت و تعداد سوالات آن به ٤٦٢ و ۲ خرده مقیاس همدلی و عدم وابستگی بدان افزوده شد(مارنات، گری گراث، ۱۳۷٤، ص۲). مقیاس مسئولیت‌پذیری به منظور سنجش ویژگی‌هایی مانند وظیفه شناسی، احساس تعهد، سخت کوشی، جدیت، قابلیت اعتماد، عمل کردن براساس نظم و مقررات، و اعتقاد به اینکه عقل و دلیل باید بر زندگی حاکم باشد(گاف،۱۹٦۸، به نقل از مارنات، گری گراث، ۱۳۷٤، ص۳٦) تدوین یافت. پژوهش‌های انجام شده درباره اعتبار و روایی CPI با پژوهش‌های مربوط به سایر پرسشنامه‌های شخصیتی به خوبی قابل مقایسه است. دامنه تغییر ضرایب بازآزمایی برای هر یک از مقیاس‌ها از میانه۰/۵۳ تا میانه ۰/۸۰ گزارش شده است، ضرایب همسانی درونی نشان می‌دهد که در مجموع ساختار مقیاس‌ها مناسبند و روایی آن برای اهداف پژوهشی مناسب می‌باشد(مارنات، گری گراث، ۱۳۷٤، ص۸). در پژوهشی دیگر از طریق روش تصنیف، آلفای کرونباخ و گاتمن اعتبار مقیاس را محاسبه نموده است که مقادیر به دست آمده به ترتیب ۰/٦۹، ۰/۷۹ و ۰/٦۹ بوده است(میکائیلی منیع، فرزانه، ۱۳۸۹، ص٦٦).

روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

باتوجه به فرضیه‌های تحقیق، پس از جمع‌آوری داده‌ها، از طریق نرم‌افزار SPSS، داده‌های پژوهش در دو سطح آمار توصیفی و آمار استنباطی تجزیه و تحلیل شد. در سطح آمار توصیفی از میانگین و انحراف معیار و در سطح آمار استنباطی از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

جدول شماره ۱: میانگین و انحراف معیار مربوط به متغیرهای پژوهش

شاخص‌های آماری	میانگین	انحراف معیار
مسئولیت‌پذیری	31/24	۵/۵٦
سبک زندگی اسلامی	453/65	25/3

همانطوری که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، میانگین و انحراف معیار برای متغیر مسئولیت‌پذیری به ترتیب 31/24 و ۵/۵٦ و برای متغیر سبک زندگی اسلامی به ترتیب 453/65 و 25/3 می‌باشد.

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

جدول شماره ۲: ضرایب همبستگی و سطح معناداری مسئولیت‌پذیری با سبک زندگی اسلامی

متغیر	ضریب همبستگی	سطح معنا داری
مسئولیت‌پذیری	0/34	0/05

همانگونه که در جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود، میزان همبستگی بین متغیرهای مسئولیت‌پذیری با سبک زندگی اسلامی0/34 است که در سطح p<۰/05 محاسبه شده است. از این رو، حاکی از رابطه مثبت معناداری می‌باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

در این تحقیق رابطه مسئولیت‌پذیری با سبک زندگی اسلامی در بین طلاب حوزه علمیه قم مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت. همانطور که یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، که رابطه معناداری بین مسئولیت‌پذیری با سبک زندگی اسلامی وجود دارد. بنابراین هرچه فرد مولفه‌های بیشتری از سبک زندگی اسلامی برخوردار باشد، میزان مسئولیت‌پذیری وی افزایش خواهد یافت و البته مسئولیت‌پذیری فرد، سبک زندگی بهتری را برای وی به ارمغان خواهد آورد.

همانگونه که در تعریف مسئولیت‌پذیری اشاره شد، مسئولیت‌پذیری به معنای مورد سوال قرار گرفتن انسان در برابر وظایف و اعمالی است که برعهده دارد و مسئولیت با وظیفه برابر است و این بیانگر آن است که با وجود گرایش به مسئولیت‌پذیری می‌توان سبک زندگی اسلامی را محقق نمود؛ زیرا سبک زندگی اسلامی دارای مولفه‌های اجتماعی، عبادی، باورها، اخلاقی، تفکر و علم، خانواده، مالی، سلامت، دفاعی–امنیتی و زمان‌شناسی می‌باشد که انسان مسئولیت‌پذیر پاسخگوی این مولفه‌ها محسوب می‌شود.

همچنین با توجه به رابطه معنی‌داری دو متغیر سبک زندگی و مسئولیت‌پذیری و انواع مسئولیت‌پذیری که دربرابر خود، دیگران، طبیعت و خدا تقسیم بندی شد، می‌توان به این مهم پی برد که برخی مولفه‌های سبک زندگی ازجمله تفکر وعلم، سلامت، زمان‌شناسی و باورها ناظر به مسئولیت‌پذیری در برابر خود می‌باشد. مولفه‌هایی نظیر خانواده، دفاعی–امنیتی و اجتماعی دربردارنده مسئولیت‌پذیری در برابر دیگران بوده و مولفه‌های عبادی و اخلاقی

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

شاهدی گویا برای مسئولیت‌پذیری انسان در برابر خداوند می‌باشد. از این‌رو می‌توان به درک کامل‌تری از رابطه مثبت و مستقیم مسئولیت‌پذیری و سبک زندگی اسلامی دست یافت.

علیرغم تلاش‌های علمی که در زمینه مسئولیت‌پذیری صورت پذیرفته، اما پژوهشی در خصوص رابطه این متغیر با سبک زندگی اسلامی تاکنون صورت نپذیرفته بود. اما در میان پژوهش‌های انجام شده در حوزه‌های مرتبط با متغیر مسئولیت‌پذیری و مولفه‌های سبک زندگی اسلامی شواهدی وجود دارد که این یافته‌ها را تایید می‌کند. مطالعات نشان داده است که رابطه معناداری بین مسئولیت‌پذیری و مولفه باورها در سبک زندگی اسلامی وجود دارد(ولی‌وند زمانی، حسین، ۱۳۸۵، ص۹٤)؛(گودرزی، محمد علی و همکاران، ۱۳۸۷، ص۵۳).

همچنین در پژوهشی رابطه متغیرهایی همچون اخلاق با مسئولیت‌پذیری مورد بررسی قرار گرفته و نتایج حاکی از آن است که میان اخلاق و مسئولیت‌پذیری رابطه مثبت و معناداری وجود دارد(رستمی نوروز آباد، مجتبی و همکاران، ۱۳۹۲، ص۱۳۸). در دیگر یافته‌ها رابطه معنادار مسئولیت‌پذیری با مولفه اجتماعی بررسی گردیده است و تاکید نمودن که مسئولیت‌پذیری در ابعاد اجتماعی موجب بهبود کیفیت زندگی افراد می‌شود و همزمان منافع فرد و جامعه مورد توجه نیز قرار می‌گیرد(شافعی، ۱۳۹۲، ص۲٦).

در دیگر پژوهش‌ها نیز وجود رابطه معنادار و مثبت بین رابطه مسئولیت‌پذیری و مولفه مالی(مارک، اپستین؛ پریسیلا، وایزنر، گروه ترجمه میثاق مدیران، ۱۳۸۵، ص۳۱) و اجتماعی (صنوبر، ناصر و همکاران، ۱۳۸۹، ص٤۹، به نقل از رابینز، استیفن، ۲۰۰۷) حاصل گردیده است. از دیگر یافته‌هایی که می‌تواند ارتباط بین مسئولیت‌پذیری و سبک زندگی اسلامی را تبیین نماید، یافته‌های مربوط به مولفه سلامت و مسئولیت‌پذیری است که در پژوهشی(میکائیلی منیع، فرزانه، ۱۳۸۹، ص۸۲) رابطه مثبت و معنادار بین این دو را تایید می‌نماید.

در تحقیق مشابه دیگری رابطه متغیر خانوادگی با مسئولیت‌پذیری بررسی گردیده است که حاکی از وجود رابطه مثبت و معنادار میان این دو متغیر است(فولاد چنگ، محبوبه، ۱۳۸۲، ص٢٤). مطالعاتی از این دست نشان داده‌اند که افرادی که در محیط‌های جمعی زندگی می‌کنند و رابطه خود را با خانواده خود حفظ کرده‌اند و از حمایت آنها برخوردارند، بیش از افرادی که زندگی اجتماعی را تجربه نکرده‌اند، نسبت به وضعیت دیگران حساس‌اند و احساس تعلق شدید دارند و بطور کلی مسئولیت‌پذیرترند(میکائیلی منیع، فرزانه، ۱۳۸۹، ص۸۰).

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

همچنین نتایج پژوهشی بیانگر تأثیر مسئولیت‌پذیری در مؤلفه تفکر و علم می‌باشد(سجانی نژاد، مهدی؛ آب نیکی، زهرا، ۱۳۹۱، ص۱۰۱).

همانگونه که از نتایج پژوهش‌های همسو بر می‌آید، این پژوهش به وضوح بیان می‌کند که مسئولیت‌پذیری جدای از سبک زندگی اسلامی نیست و حتی به نوعی می‌توان از مسئولیت‌پذیری به عنوان یکی از هسته‌های اصلی سبک زندگی اسلامی نام برد.

در نتیجه گیری نهایی، باید خاطرنشان ساخت که همانگونه که در سبک زندگی اسلامی هدف دست‌یابی به کمال است، مسئولیت‌پذیری نیز نقش اساسی در رسیدن به کمال را دارد؛ از این‌رو متغیر مسئولیت‌پذیری حتی می‌تواند به عنوان یکی از ارکان و مبانی سبک زندگی اسلامی لحاظ گردد.

از محدودیت‌های پژوهش می‌توان به فقدان پیشینه پیرامون سبک زندگی اسلامی در پژوهش‌های روانشناسی اشاره نمود؛ اگرچه در مطالعات دینی هم تحقیقات کمی در این زمینه انجام شده است و تنها در جامعه‌شناسی شاهد کتاب «دین و سبک زندگی» تألیف مهدوی کنی می‌باشیم. از دیگر محدودیت‌های پژوهش جامعه آماری مورد بررسی است که محدود به طلاب حوزه علمیه قم است. از این رو لازم است در تعمیم یافته‌های پژوهش نسبت به جوامع دیگر، احتیاط لازم صورت پذیرد.

منابع

قرآن کریم.

ابن أبی جمهور، محمد بن زین الدین،(١٤٠٥ق)، عوالی اللئالی العزیزیۀ فی الأحادیث الدینیۀ، مصحح: عراقی، مجتبی، اول، قم، دار سید الشهداء للنشر، ج٤.

ابن بابویه، محمد بن علی،(١٣٦٢)، الخصال، مصحح: غفاری، علی اکبر، اول، قم، جامعه مدرسین، ج٢.

اربلی، علی بن عیسی،(١٣٨١ق)، کشف الغمۀ فی معرفۀ الأئمۀ، مصحح: رسولی محلاتی، هاشم، اول، تبریز، بنی هاشمی، ج١.

احسانی، محمد،(١٣٨٨)، جوان؛ انتظارات و مسئولیت‌ها، اول، قم، نشر دفتر عقل.

آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین،(١٣٦٦)، شرح آقا جمال خوانساری بر غرر الحکم و درر الکلم، مصحح: حسینی ارموی محدث، چهارم، جلال الدین، تهران، دانشگاه تهران، ج٦.

انیس، ابراهیم،(١٣٩٢ق)، المعجم الوسیط، قاهره، بی‌جا.

پاینده، ابو القاسم،(١٣٨٢)، نهج الفصاحه، چهارم، تهران، دنیای دانش.

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد،(۱٤۱۰ق)، غرر الحکم و درر الکلم، مصحح: رجائی، سید مهدی دوم، قم، دار الکتاب الإسلامی.
حدیث ولایت «مجموعه رهنمودهای مقام معظم رهبری»،(۱۳۷۵)، حدیث ولایت "مجموعه رهنمودهای مقام معظم رهبری"، دوم، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
حر عاملی، محمد بن حسن،(۱٤۰۹ق)، وسائل الشیعه، اول، قم، آل البیت لإحیاء التراث، ج۳.
حلم سرشت، پریوش و دل پیشه، اسماعیل، «عوامل مؤثر در بهداشت و سلامت انسانها»(۱۳۷۷)، مجله پیوند، ش۲۳۱، صص ٦۰-٦٤.
خطیب، سید مهدی، رابطه سبک زندگی مذهبی و سلامت روانی با توجه به مولفه‌های شخصیتی،(۱۳۹۰)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، موسسه امام خمینی(ره).
خواص، امیر،(۱۳۸۵)، فلسفه اخلاق با تکیه بر مباحث تربیتی، قم، نشر معارف.
دادستان، پریرخ، «آدلر و آدلری نگری»(۱۳۷٦)، نشریه روانشناسی، ش٤، صص 303- ۳۲۹.
دهخدا، علی اکبر،(۱۳۳۷)، لغت‌نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران.
رحمت آبادی، الهام و آقابخشی، حبیب، «سبک زندگی و هویت اجتماعی جوانان»(۱۳۸۵)، مجله رفاه اجتماعی، ش۲۰، صص 235 -۲٥٤.
رستمی نوروز آباد، مجتبی و همکاران، «اخلاق حرفه ای و مسئولیت پذیری اجتماعی در صنعت هتل داری»(۱۳۹۲)، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، ش۲۱، صص ۱۰۷- ۱٤٤.
سید رضی، محمد بن حسین،(۱٤۱٤ق)، نهج البلاغه(للصبحی صالح)، مصحح: فیض الإسلام، اول، قم، هجرت.
سجانی نژاد، مهدی؛ آب نیکی، زهرا، «بررسی میزان توجه به مؤلفه های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه نظری ایران در سال ۱۳۹۰-۱۳۸۹»(۱۳۹۱)، اندیشه‌های نوین تربیتی، ش۲۹، صص 59 -۱۰٦.
شافعی، رضا؛ احمدی، کیومرث،(۱۳۹۲)، مسئولیت‌پذیری اجتماعی سازمانی: مفاهیم، نظریه‌ها، الگوها و کاربردها، اول، تهران، سمت.
شولتز، دوان،(۱۳۹۰)، نظریه های شخصیت، ترجمه کریمی، یوسف و همکاران، نهم، تهران، ارسباران.
صانع پور، مریم،(۱۳۷۸)، نقدی بر معرفت شناسی اومانیستی، تهران، موسسه فرهنگ و اندیشه معاصر.
صنوبر، ناصر و همکاران، «بررسی رابطه‌ی بین مسئولیتپذیری اجتماعی با عملکرد مالی شرکتها»(۱۳۸۹)، فصلنامهٔ علمی پژوهشی کاوش‌های مدیریت بازرگانی، ش٤، صص۲۸-۵۲.
طالبی، ابوتراب؛ خوشبین، یوسف، «مسئولیت پذیری اجتماعی جوانان»(۱۳۹۱)، نشریه علوم اجتماعی، ش ۵۹، صص۲۰۷-۲٤۰.
طباطبایی، سید شهاب الدین و همکاران، «رابطهٔ سبکهای هویت و مسئولیت‌پذیری با پیشرفت تحصیلی نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ سالهٔ شهر تهران»(۱۳۹۱)، فصلنامهٔ علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ش٤٤، صص-23 ٤۲.
فراهانی فرد، سعید، «نقش بانکداری بدون ربا در رفع فقر»، نامه مفید،(۱۳۷۸)، ش ۱۷، صص 115 -۱۳۰.
فولاد چنگ، محبوبه، «خانواده و پرورش مسئولیت پذیری در کودکان»(۱۳۸۲)، پیوند، ش۲۸۹، صص۲۲-۲۵.

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

کلینی، محمد بن یعقوب،(۱٤۰۷ق)، اصول کافی، چهارم، تهران، دار الکتب الإسلامیۀ، ج۲.
گودرزی، محمد علی و همکاران، «مقایسه باورهای فراشناختی و مسئولیت پذیری در بیماران مبتلا به اختلال وسواسی- اجباری، اختلال اضطراب منتشر و افراد بهنجار»(۱۳۸۷)، روانپزشکی و روانشناسی بالینی ایران، ش۵۲، صص۷۹-۹٦.
لیثی واسطی، علی بن محمد،(۱۳۷٦)، عیون الحکم و المواعظ(للیثی)، مصحح: حسنی بیرجندی، حسین، اول، قم، دار الحدیث.
مارک، اپستین؛ پریسیلا، وایزنر، «افزایش سودآوری سازمان از طریق مسئولیت پذیری»(۱۳۸۵)، نشریه میثاق مدیران، ش۱٤، صص۲۸-۳۲.
مارنات،گری گراث،(۱۳۷٤)، راهنمای سنجش روانی، ترجمه پاشا شریفی، حسن و نیکخو، محمد رضا، تهران، رشد، ج۲.
مجلسی، محمد باقر،(۱٤۰٤ق)، مرآۀ العقول فی شرح أخبار آل الرسول، مصحح: رسولی محلاتی، هاشم، دوم، تهران، دار الکتب الإسلامیۀ، ج۲.
مشایخی، شهاب الدین، «اصول تربیت از دیدگاه اسلام»(۱۳۸۱)، نشریه روش‌شناسی علوم انسانی، ش۳۲، صص۵۰-٦۸.
مصباح، مجتبی،(۱۳۸۱)، فلسفه اخلاق، قم، موسسه آموزشی- پژوهشی امام خمینی(ره).
مطهری، مرتضی،(۱۳٦۸)، سیری در سیره نبوی، ششم، تهران، صدرا.
_____، _____،(۱۳۸۲)، یادداشت‌ها، دوم، تهران، صدرا، ج٤.
مفید، محمد بن محمد،(۱٤۱۳ق)، الأمالی، مصحح: استاد ولی، حسین وغفاری علی اکبر، اول، قم، کنگره شیخ مفید.
موسوی خمینی، روح الله،(۱۳۸٦)، صحیفه نور، چهارم، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ج۳، الف.
_____، _____،(۱۳۸٦)، صحیفه نور، چهارم، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، ج۱٤، ب.
میکائیلی منیع، فرزانه، «مقایسه مسئولیت‌پذیری، روحیه همکاری، سلامت روانشناختی، رضایت از زندگی و عملکرد تحصیلی دانش آموزان مدارس شبانه روزی و عادی»(۱۳۸۹)، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ش۳٤، صص٦۱-۸۸.
نبویان، سید محمود، «اسلام و اومانیسم»(۱۳۸۱)، رواق اندیشه، ش ۱۵، صص 29 -۵۰.
ولی‌وند زمانی، حسین، «ارتباط بین منبع کنترل و تعهد و مسئولیت پذیری افسران نزاجا»(۱۳۸۵)، مدیریت نظامی، ش۲٤، صص۸۵-۹۸.

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]
[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]

[Downloaded from frooyesh.ir on 2026-11-09]

[DOR: 20.1001.1.2383353.1397.7.11.1.0]